

«ХАКІМ АТА КІТАБЫ» – ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚҰНДЫ ЖӘДІГЕРІ

«Хакім ата кітабының» 1878 жылғы басылымының фотокөшірмесі ҚР ҒА Орталық кітапханасында сақталған. К.Г.Залеман 1898 жылы Санкт-Петербург қаласында Императорлық ҒА Хабаршысында «Легенда о Хаким Ата» деген зерттеуін жариялайды. Түрік ғалымы Мехмет Фуат Көпрүлү «Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы» деген еңбегінің «Қожа Ахмет Ясауидің халифалары мен тариқаты» деген IV бөлімінде алғашқы халифаларының бірі Сүлеймен Хакім Ата жайлы аңыздарды жазады [1].

«Хакім ата кітабы» Қазан қаласындағы Университет баспаханасында 1878 жылы жарық көрген. Бастырған – Фатхулла Хамидуллаұғлы Амашев деген кісі. Көлемі 20 беттік прозалық шығарманың басты кейіпкері – ғұлама ақын Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті, XII ғасырда өмір сүрген Сүлеймен Бақырғани.

Қазақ ғалымдарынан Хакім Ата мұралары жайлы тұңғыш пікір айтушы Ә.Қоңыратбаев «Алтай большевигі» газетінде (1945 жыл, 25 қараша №226 (1552)) жариялаған «Сүлеймен Бақырғани» деген мақаласында: «XII ғасырдағы Орта Азия түріктерінің тіл лұғатын, сөйлем жүйесін, жазба тілінің тұрғысын білу жағынан бұл романның тарихи және көркемдік мәні зор»,– [2] деп бағалайды. Ғалым «Хакім Ата кітабының» авторы Сүлеймен Бақырғани деп есептейді.

«Хакім Ата кітабындағы» аңыздар хикаят атауымен беріледі. 1917 жылға дейін жарияланған, діни сюжеттерге құрылып, басты кейіпкерлері елден ерек жан, әулие ретінде бейнеленген шығармалар хикаят деп аталғаны белгілі. Хикаят жанры шығыс әдебиетінде кең тараған.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде жазба әдебиетті діндар (діншіл) дәуір және ділмар (тілшен) дәуір деп екіге бөледі. Діндар дәуірдің жазу әдебиеті түрлерін қисса, хикаят (мысал), насихат (үгіт), мінәжат, мактау, даттау, айтыс, толғау, терме деп жіктей келе, хикаят жанрына төмендегідей анықтама береді: «Діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады» [3, 265-266 бб.].

С. Қасқабасов қазақтың халық прозасын аңыздық және ертегілік деп үлкен екі топқа бөледі. Аңыздық прозаны іштей әпсана және хикаят деп жіктей отырып, әпсанаға – тарихи-мекендік, утопиялық сипаттағы әңгімелерді, ал хикаятқа кітаби және діни сюжетке құрылған

шығармаларды жатқызады. «Хикаятқа неше түрлі әулие-әнбие, пайғамбарлар жайындағы және мұсылман діннің мифологиясына негізделген шығармалар жатады. Хикаят – көркемдігі жоғары, қиял-ғажайып аралас келетін эпикалық прозаның түрі. ...Хикаятта шындыққа жанаспайтын жайттар, көркемдік әсірелеу, діни мифология сарыны жиі кездеседі»,– [4,260 б.] деп атап көрсетеді.

«Қорқыт Ата кітабы» (IX-X ғасырлар), «Құтты білік» (XI ғ.), «Диуани Хикмет» т.б. орта ғасырдағы әдеби ескерткіштердегідей «Хакім Ата кітабы» да жаратушы Аллаға мадақ айтудан басталады. «Әлемдегі барлық мақұлықтың, адамзаттың жаратушысы – бір Алла» дей келе: «Әй, пірадар, бүкіл сүйікті әулие-әнбиелер дүниеден өтті, біздер де һәм өтеміз, пенделерді құрмет тұтып, Құдай тағаланы жадында ұста»,– [5,1 б.] деп ақыл айтады.

Ерте заманнан халқымызда атақты адамдарға, би-шешендерге ұқсайтын өнегелі кісі болып өссін деген ниетпен жас сәбидің аузына түкіртетін ырым бар. Кітапта қасиетті Қызыр Ата аузына түкіргендіктен, Сүлеймен ақын болды деп келтіреді.

Қызыр бейнесі халық ауыз әдебиеті нұсқаларында да кеңінен көрініс тапқан. Мәңгілік өлмес «әбілхаят» суын ішкен Қызыр жапанды кезіп, адасқан жолаушыларға жол көрсетіп, көмектесіп жүреді. Халқымыз «Қырықтың бірі – Қызыр» деп Қызырды әулие тұтқан, құрметтеген. Ертегілер мен дастандарда жиі кездесетін Қызыр Ата – қиналған адамдарға қол ұшын созушы, медет беруші жан. Мысалы, Ақылбек Сабалұлы жырлаған «Тахир-Зухра» дастанында шарасыз Тахирді Қызыр баба атқа мінгізіп, көзді ашып-жұмғанша еліне жеткізіп салады.

В.В. Бартольд «Ислам және мұсылман мәдениеті» деген еңбегінде: «Қызыр бейнесінде вавилондық Гильгамештен бастап, «Көне өсиеттегі» Енох пен Ильяға дейінгі түрлі халықтардың әр замандардағы аңыздары тұтасып кеткен. Ильямен (арабша – Илияс) Қызыр кейде бір адам бейнесінде көрінеді, кейде Қызыр мен Илияс қатар жүреді. Илияс кең далаға үстемдік етсе, Қызыр сулар мен егінді алқаптарға иелік жасайды. Қызыр қария бейнесінде жолаушылар мен кезбелерді сынайды және оларға жол көрсетеді»,– [6,33 б.] деген талдау жасалынған.

Зерттеулерде «Бақырған» жерінің Өзбекстанның Хорезм облысының территориясында орналасқаны айтылады. Мехмет Фуат Көпрүлү жоғарыда аталған еңбегінде Рыза Кули ханның «Сафаратнама» деген еңбегінен Хакім Ата мекені жайлы мынадай деректі келтіреді: «Хакім Ата – Жейхүн (Амудария) жағасындағы бір ауылдың аты. Сол жерде жерленген Хакім Ата – түрік шайқыларының бірі. Хорезм Жейхүн жағасы бойымен созылып жатады, ауылдың үлкен бөлігі соның шетінде. Олардың барлығы Жейхүн жағасынан үш-төрт шақырымдай немесе одан сәл алыстау болуы да мүмкін. Хакім Ата – Хорезмнің гүлденіп,

жыртылып, егін салынатын жері. Оның атын сондай-ақ Хиуа ханына қарайтын қазақтар мен карақалпақтардың арасынан кездестіруге болады. Олар Сейхүн мен Жейхүн аралығындағы жиырма күндік жолдың қақ ортасында өмір сүреді» [1,131-132 бб.].

Ә. Қоңыратбаев Сүлеймен Бақырғани туралы жазған мақаласында «Хакім Ата кітабын» роман деп атайды: «Хакім Ата» тәжік-парсы тілінде X-XII ғасырларда жазылған «Самақ-яр кітабы» (1189 жылы жазылған), «Әмір Хамза», «Бақтиярнама» (1296 жылы жазылған), «Хатымтай» (XVI ғасырда қайта жазылған), «Тотынама» (Зияддин Нахшаби 1330 жылы өңдеп, қайта жазған) т.б. көптеген прозалық әдебиет әсерінен туған, Орта Азияны мекендеген түркі тайпаларының тілінде жазылған тұңғыш роман. Бірақ кітап дін, әсіресе суфизм идеясына байланысты жазылған. Өз кезеңіне салар болсақ, суфизм әдебиеті ойдың азатшылдығын жақтаған ағым еді»,– [2,100-101 бб.] деген тұжырымды білдіреді.

Ғалым Р. Бердібай аңыз-эпсаналардың халық тарихын танытудағы мәнін ерекше бағалайды: «Халықтың тарихын, тағдырын, түп негіздерін тану үшін, ауыздан-ауызға таралып келген, уақыт шаңына көміліп қалмай, саф алтындай сараланып жеткен аңыз-эпсаналардың мәні зор. Әрине, аңыздар тарих оқулығының орнына жүре алмайды, олардан болып өткен оқиғалардың дәл жылы мен айын анықтап білу қиын. Сонда да болса аңыздар шежіре тізбегінің ұлы көшінен адастырмайтын, ақиқатты тек өзіне ғана тән тәсілдермен жаңғыртып елестетін аса қымбатты куәлік болып табылады. Аңыздарда елдің белгілі бір дәуірлер мен оқиғалар, тарихи қайраткерлер жөнінде өз түсінігі, бағасы сақталған» [7,39 б.].

Шығарманың тілі Ясауи мен Бақырғани хикметтерінің тілінен алшақ емес. Кітап оқиғасы баяндау және диалог үлгісімен берілген. Хикаятта Хакім Атаның «Қызыр Ілияс атам бар» деген шығармасы мен баласы Хұбби қожаның жазып қалдырған хикметі сияқты өлең үлгілері араласып келіп отырады.

«Хакім Ата кітабының» Қазан қаласындағы университет баспаханасында 1878 жылы жарық көрген нұсқасының мазмұнымен толық таныса отырып, бұл кітаптың ел аузында айтылған аңыз-әңгімелердің шығарушы тарапынан жинақталып, жарық көргендігіне көз жеткіземіз. Зерттеушілер «Хакім Ата кітабының» авторы Сүлеймен Бақырғани деп есептегенімен, хикаяттардың мазмұнында Хакім Ата қайтыс болғаннан кейін қабірінің қырық жыл бойы су астында жатуы, әулиенің аянымен басына ғимарат тұрғызылып, «күні бүгінге дейін» (кітап жазылған уақытқа дейін) жұртшылықтың тауап етулері тәрзді оқиғалардың баяндалуына қарап, туынды авторы Сүлеймен Бақырғанидың өзі еместігі айқындалады. «Хакім Ата кітабы» – Сүлеймен Бақырғанидың өмірі жайлы бірден-бір дерек беретіндігімен және ортағасырлық жазба әдебиеттің, соның ішінде, хикаят жанрының үлгісі болып табылатындығымен құнды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мехмет Фуат Көпрүлү. Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы / Баспаға дайындаған Кенан Коч.– Шымкент, 1999.– 254 б.
- 2 Қоңыратбаев Ә. Сүлеймен Бақырғани // Алтай большевигі.– Өскемен, 1945.– 25 қараша.
- 3 Байтұрсынов А. Шығармалары / Құраст. Ә.Шәріпов, С.Дәуітов.– Алматы: Жазушы, 1989.– 320 б.
- 4 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
- 5 Хакім Ата кітабы / Баст. Ф.Х. Амашев. – Қазан: Университет табиғханасы, 1878.– 20 б.
- 6 Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства.– М.: Изд. МГТУ, 1992.– С. 33.
- 7 Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Рауан, 1995.– 352 б.